ڕەشماڵ

لەسەردەمی شارە مەزنەکاندا(*)

کێشەی دواکەوتوویی و بێ هێزی و پاشکۆیەتی کوردستان هی ئەمڕۆ نییە بەڵکو کێشەی بەردەوامی چوار پێنج هەزارساڵە، لە کاتێکشدا خەڵك دەوڵەت و شاری گەورەی خۆیان هەبوو خەڵکی کوردستان خاوەنی ڕەشماڵ بوون، ڕەشماڵی سیاسیو عەسکەری و زانستی.

ئەم وڵاتە تەنانەت لە سەردەمی قەومە کۆنەکانیشدا(واتە بەرلە پەیدابوونی کورد) وای را کێشاوە کوردستان چوار یان پێنج هەزار ساڵە وەزعێتی، بەدەگمەنیش ئەگەر لەو یاسا کۆنە خۆی دەربازبکردایە.

ئەمە باسێکی قەومی نییە، فیکرەی قەومی خۆی هۆکارێکیسەرەکیی کێشەکەیە، ئەوساش لە جیاتی فیکرەی قەومی خێڵەکایەتی و ئیقلیمگەری هەبوو، ئەمڕۆش فیکرەی قەومی چۆتە جێگایان بەڵام کرۆکی مەسەلەکە وەکو خۆیەتی، فیکرەی قەومی خێڵەکایەتییە و فووی پیاکراوە، لەوەش خراپتر ئەوەیە کە خێڵەکایەتی یە ئەسڵییە کە ئەمڕۆ زیندوو بووەتەوە،ئەم جارە لە بەرگی خێڵە سیاسییەکاندا واتە حیزبەکان.

ڕووەکانی دواکەوتن کە لێرەدا باسیان دەکەین گەلانی تریش دەگرنەوە بەڵام وەکو قیر بەکوردستانەوە نووساون و وا دیارە یەخەی بەرنادەن.

وەکو تیشمان ئەمە باسێکی قەومی نی یە بەڵام ئەوە هەیە کە مرۆڤ کاتێك بیەوێ کار بکات لە هەوادا کار ناکات بەڵکو لەسەر زەوی، زەویش لە حاڵەتی ئێستاماندا کوردستانە.

ئیفلاسی بزوتنەوەی قەومی ئاشکرا بووە، ئیسلامیش وەك هیوا دەمێنێتەوە بەڵام بزوتنەوە ئیسلامی یەکان کێشەی خۆیان هەیە کە هەندێك لەو کێشانە وەکو هی بزوتنەوە قەومی یەکانە بۆ ئەوەش کە نەگبەتی یەکە بەردەوام نەبێ و کاری ئیسلامی یەکان نەبێتە لاپەڕەکەیەکی تری تۆ مارەکانی فەشەلی کوردستان ئەم باسە دەخەینە ڕوو ئەگەر کەس هەبێ گوێ بگرێ... لەوەش گرنگتر ئەگەر کەس هەبێ کاری پێ بکات.

با سەکەمان تەرکیز دەکاتە سەر ئامادەکردنی(عدة) واتە خۆ بە هێز کردن لەڕووی سیاسی و علمی و عەسکەری... و دروستکردی نەوعیەتێکی پلە یەك کە هەقی لاوازی ئابووری و بەشەری و تەکنەلۆجی..بکاتەوە. بابەتی تەقواو خواناسیش مەسەلەیەکی ترەو باسێکی تری پێویستە.

ڕەنگە بوترێ : موسڵمانانی سەردەمی پێغەمبەرایەتی و سەرەتای خیلافەت لە چاو دوژمنەکانیان دا بێ هێز بوون ، بەڵێ ڕاستە ئەوان لەڕووی ئابووری و بەشەری یەوە لاواز بوون بەڵام نەوعیەتەکەیان باشتر بوو، ئەمەش چەند بەڵگەیە کە :

عەرەب وا فێربوون بە شێوەی(کەرو فەر) شەڕ بکەن واتە هێرش دەبەن و ئەگەر دوژمن خۆ ڕاگر بوایە دەگەڕانەوە دواوە و هێزەکانیان کۆ دەکردەوە و جارێکی تر هێرشیان دەبرد، بەڵام موسڵمانان لە یەکەم شەڕی گەورەدا(شەڕی بەدر) بەشێوەی ڕیز(الصف) یان نیزامی هێڵەکی(النظام الخطي) شەڕیان کرد ،واتە ریز ریز کە ئەمەش شێوەیەکی شەڕکردنی سوپا نیزامییە کان بوو، ڕاستە شێوەیەکی کۆن بوو، بەڵام پێشکەتوو تر بوو لە هی عەرەبەکان، ئالێرەدا کەمی چەك و چەكدار پڕ کرایەوە، بەڵگەیەکی ترئەوەیە کە عەرەب بەش بەش بوون بەڵام موسڵمانان یەك بوون و یەك سەرکردەیان هەبوو، عەرەب ژمارەیەك خێڵ بوون موسڵمانانیش دەوڵەتێك بوون وکە ئیدارەو(تنظیم)ی خۆیان هەبوو.

لەسەرەتای خیلافەتیشدا ئەم دەوڵەتە نوێ یە بەرامبەر دوو دەوڵەتی کۆنی فارس و ڕۆم وەستا کە لە ئیدارەو(تنظیم)دا کۆن و خاوەن خیبرە بوون بەڵام خۆ موسڵمانان ئەساسەکەیان هەر هەبوو، ئەو ئەساسەی کە پێغەمبەر(ﷺ) دایمەزراند بوو.

با ئیتر نەختێك لەبارەی ڕووەکانی دواکەوتنمان بدوێین و بەزانست دەست پێ بکەین....

(*) گۆڤاری(ڕابەر) ژمارە(٣٥) ساڵی حەوتەم هاوین ١٩٩٨ز- ١٤١٩ ك، ل٢٠-٢٥.

یەکەم : زانست

ئەمە شتێکە وەك خۆر روون و دیارە دواکەوتنەکە لە کۆنەوە هەبوە و ئێستاش بەردەوامە ،جا ناکرێ هەموو لایەنێکی زانستی باس بکەین بۆ یە تەنها چەند نموونەیەك وەردەگرین :

ئەگەر باسی کۆن بکەین دەڵێین کەوا نووسین لەناو گەلانی کۆنی کوردستاندا زۆر کەم بووە، بەشێوەیەکی گشتیش پادشایانی کۆن فەرمانی نووسینی رووداوەکانیان دەدا بەلاّم کەمێك لە پادشایانی کوردستان(یاخود پادشایانی گەلانی کوردستان) ئەمەیان دەکرد ،کە دەشیان کرد زۆربەی شتەکان لاسایی کردن بوون، بەخەتی مێخی(مسماری) شتیان دەنووسی چونکە خەتی خۆیان نەبوو، بەزمانی ئەکە دی دەیان نووسی چونکە ببو بەزمانێکی جیهانی بۆ نووسین ،وێنەو کلێشەو قسەکانیش دیسان لاسایی کردن بوو، زۆر کەم ئەگەر بەزمانی خۆماڵی شت بنووسرایە، لەو رەشماڵە کۆنەدا ئیبداعت نەدەبینی.

دوایش لە کاتی فارس ورۆمدا حاڵ هەر وامایەوە، لەسەردەمی حوکمڕانی ئیسلامیشدا نووسین و خوێندنەوە بە رادەیەکی زۆر گەورەتر بلاّوبووەوە بەلاّم هێشتا زۆر کەمتر بوو لەچاو ولاّتانی تری موسڵمانان، قەد ناشتوانین کوردستان بەراورد بکەین لەگەڵ شارە گەورەکانی زانست وەکو نیسابورو بوخارا و مەرو و بەغدا.. چونکە جیاوازی‌یەکە وەکو نێوان زەوی و ئاسمانە.. باشە خۆ بەشێکی هەرە زۆری زاناکان عەرەب نەبوون،ئیتر بۆچی لێرەشدا جێ پەنجەی‌کوردستان لاواز بوو ؟

ئەوسا ولاّتانی موسڵمان پڕی بوو لەزانا، ئێستاش دیارە زاناکان چەند کەمن وبەشی کوردستانیش هەمیشە و بەردەوام بەشە کەمەکەیە، با نەختێکیش باسی زانا و زانستی ئەوسابکەین.

ئەو کەسەی کە ئەمڕۆ پێی دەوترێ(حافظ)کابرایەکی کوێرە کە مەعیشەتی لە سەر قورئان خوێندنەوەیە و هەموو قورئانی لەبەرە بەلاّم(حافظ)ی زەمانی زوو ئەو کەسە بوو کە ناوو حاڵی زۆر لەو کەسانەی دەزانی کە فەرموودەیان ڕیوایەت کردبوو(کەدەیان هەزار کەس بوون) و هەزاران فەرموودەیان لە بەر بوو، هەشبوو لەوان بەتواناتر و(أمير المؤمنين في الحديث)ی پێ دەوترا وەك ئیمام احمد کە بەدەستی خۆی یەك ملیۆن فەرموودەی نوسیبوو و لەبەری بوو، کەسێکیش وەکو(ابو زرعة الرازي)(٦٠٠) هەزار فەرموودەی لەبەر بوو[1]. زاناکانیش لێهاتووبوون لەبابەتی خۆیاندا ئەوەتا(ابن كثير) باسی(المزی) ی شێخی خۆی دەکات کە چۆن فەرموودەی بۆ دەخوێنرا ئەویش دەینووسی یەوە و جارو بار چاوی گەرم دەبووو خەو دەیبردەوە بەلاّم کاتێك ئەو کەسەی شتی دەخوێندەوە هەڵەی دەکرد بۆی ڕاست دەکردەوە.

زانا هەبووە هەزاران کتێبی دەخوێندو دەیان و سەدانی دەنووسی، هەر بۆ نموونەش دەڵێین کەوا تەنها یەك کتێبی(ابن كثير) کە تەفسیری قورئانە دەکاتە نزیکی(٦٠) کتێبی(١٠٠) لاپەڕەیی، کتێبەکانی تریشی چوارو پێنج ئەوەندەن... کەچی ئێمە وامان لێهاتوە بەزەحمەتێکی زۆر دەوە و تاریك دەنووسین.

لەوەش خراپتر ئەوەیە کەسانێك هەن لە کوردستاندا لەجیاتی نووسین و وەرگێڕانی کتێب بایەخ بەشکڵ دەدەن هەموو زانست و هونەرەکەیان بلاّو کردنەوەیی نووسینی کوردییە بە پیتی لاتینی بەبێ ئەوەی بیر لەوە بکەنەوە کەوا رۆشنبیرییە شەق و شڕەکەی کوردستان بەم کارە دەیان ساڵ دەگەڕێتە دواوە چونکە ئەگەر هەوڵەکەیان سەر بگرێ ئەوا لەوکاتەدا پێویستە سەر لەنوێ خەڵکی فێری نووسین بکرێت، ئەمجارە بەلاتینی ئینجا پێویستە هەموو کتێبەکانی قوتابخانەکان لە چاپ بدرێنەوە ... هەر بەلاتینی ئینجا پێویستە چ کتێبێکی بە نرخ کە بە پیتی عەرەبی دەرچوو بوو لە چاپ بدرێنەوە.. دیسان بەلاتینی... بەم جۆرەش لەپێناوی شکڵێك دەیان ساڵ لە شوێنی خۆماندا بوەستین... لەڕاستیدا مەسەلە هەرشکڵ نی یە بەڵکو رقێکە لە پیتی عەرەبی چونکە بۆنی ئیسلامی پێوەیە هەروەها نەخشەیەکی رۆژئاوایە بۆ کۆیلەکردنی رۆشنبیری و دوایی تر بۆ دابڕاندنمان لە گەلانی تری موسڵمان.

کەسانی تریشمان هەیە لە جۆری تر... ئەمانەی تر کاتێك لەبارەی فیکرەیەکی رۆژئاوایی دەدوێن و زاراوە قەڵەوەکان دەجوونەوە دەیانبینی وەکو میزەڵدان هەوایان تێ دەچێت و هەست دەکەی دڵیان بە خۆیان خۆشە... بەلاّ م ئەم کەسانە نازانن کەوا ئەوەی کاوێژی دەکەن بنکڕی فیکری رۆژئاوایە و هی دەیان ساڵ لەمەوبەرەو تازە بەدەستیان دەگات. هەروەها نازانن کەوا ئەمەی دەیکەن بەڵگەی نابووتی و هەژاریی رۆشنبیری خۆیانەو چۆك دادانە بەرامبەر ژیاری رۆژئاوا... ئەگینا پێمان بڵێن کام کورد تیۆرێکی کۆمەڵناسی یان دەروون ناسی یان هەچ بوارێکی فیکری تری دامەزراندوە ؟ یان کام کورد شتێکی زیاد کردووە

بۆئەم فیکرانە یاخود وەك زانایانمان دەڵێن بۆتە(مجتهد فی المذهب) ؟ تەماشای رەشماڵە بکە دەبینی چەندین نەفەر دەمیان دەجولێ و کاویژ دەکەن.

باسی بایەخی زانستیش لە کوردستاندا بکەین ئەوا شتێکی شاراوە دەرناخەین ئەگەر بڵێین کەوا زانست بایەخی نی یە و لایەنی ماددی پێوانەی ژمارە یەکە.. لە ئەمەشدا کورد لەگەڵ هەموو وولاتانی دنیادا یەك دەگرێتەوە بەلاّم رەنگە تەنها لە کوردستان لە بەر مەبەستی حیزبی مامۆستای زانکۆ ئەوەندە بێ رێز بێ کاتێك دەستگیر دەکرێ دەخرێتە ناو سندووقی سەیارەو ببرێ بۆ بارەگا.

لەلاییەکی تریشەوە رێکخراوەکانی دەرەوە قورەکەمان بۆ خەست دەکەنەوە و لە جیاتی بلاّوکردنەوەی رۆشنبیری مەڵبەندی بەتاڵی و کات بردنە سەر دەکەنەوە و لە جیاتی بلاّو کردنەوەی کتێبی بە سوود ئەو(ئنجیل)ەی کە خۆیان کاری پێناکەن بلاّو دەکەنەوە تا فێرمان بکەن کە خۆمان کاری پێ بکەین و سبەینێ ئەگەر زللەیەکیان لێ داین لە سەر روومەتی راستمان روومەتی چەپیان بۆ وەر چەرخێنن... ئینجا دەوڵەتە گەورەکانیش دەبینین کە بە چەك و فێڵ بریارەکانیان لەرێ ی(U N)ەوە ئامادەیە بۆ سەر کوت کردنی هەموو ترو سکایەکی پێشکەوتنی زانستی و تەکنەلۆجی کە لە هەر وولاتێك دەر بکەوێ.. بەڵێ ! خۆمان حاڵمان زۆر جوان بوو بەبێ ئەوان وا ئەمرۆ ئەوانیشمان بۆزیاد بوو.

جا لەکۆتایی دا با ئەوەش بڵێین کەوا لەناو ئێمەی ئیسلامیدا کەسانێك هەن نەختێك زانستی شەرعیان دەست کەوتووە و دڵیان پێ ی خۆشە ئێمەش دەڵێین : سەرێك لەو رەشماڵە دەربکەن و بزانە چۆن لەسەر لێواری دەریاکەن... علمەکان زۆر فراونن و ئێمەش هێشتا لەسەرەتادابن و لە رەشماڵی(تەقلید)دەرنەچووین.

لێرەدا و بۆ چارەسەر کردن روو دەکەینە کۆمەڵە ئیسلامی‌یەکان بە تەنیا و دەڵێین کەوا دوو لایەن هەیە بۆ چارەسەر کردنی کێشەی زانستی و رۆشنبیری :

١. لەلایەن کۆمەڵە ئیسلامی‌یەکان :دەبێ هانی ئەندامان بدەن بۆ جێبەجێ کردنی لێکۆڵینەوە بۆ نموونە ژمارەیەك کەس بە لایەنی فیکرە رۆژئاوایی‌یەکان تەرخان بکەن هەریەکێکیان بۆ فیکرەیەکی دیاری کراو، کۆمەڵێکی تر خەریکی لێکۆڵینەوە لە بارەی وولاتە گرنگەکان، کۆمەڵێك بۆ زانستە شەرعی‌یەکان... هتد. ئەم لێکۆڵینەوانەش ئەگەر بلاّویشنەکرێنەوە دەتوانرێ لە ئاستی کۆمەڵە ئیسلامی‌یەکە بلاّوبکرێنەوە بۆ بەرزکردنەوەی ئاستی زانیاری ئەندامانی.

٢. لایەنی تاکە کەسەکان : دەبێ هەر فەردێك بۆ خۆی هەوڵ بدات زانیاری خۆی زیاد بکات و ئەوە بخاتە مێشکی خۆی کەلە بوایێکدا شارەزایی پەیدا بکات.

دووەم : سیاسەت و ئیدارە

ئاشکرایە کە سیاسەتی کوردستانی ئەمرۆ سیاسەتی پاشکۆیەتی‌یە، کۆنیش هەروا بووە، لە بەشی زۆری مێژووی کوردستاندا خەڵکی کوردستان پاشکۆی دەوڵەتەکان بوون، ئەو دەوڵەتانەی کە خاوەنی ئیدارە و سوپای نیزامی بوون بەلاّم خەڵکی کوردستان عەشائیری لێیان دەخورپی ئەنجامیش شکستە جۆراوجۆرەکان بوون، سەیریشە چۆن لە هەموو بارێکدا کوردستان شکستی هێناوە ئەگەر پاشکۆ بوویێت فەشەلی کردووە و ئەگەر دژی پاشکۆیەتی شەری کرد بێ هەر فەشەلی هێناوە بەجۆرێك دەتوانین مێژووی کوردستان بە مێژووی فەشەل و شکست هێنان ناو بنێین، هۆکەش بەرای ئێمە نەبوونی سیاسەت و ئیدارە و سوپای نیزامی بوو، هەروەها پەرتەوازەیی و یەك نەبوون.

با لاپەرەکانی مێژوو هەڵ بدەینەوە.. زیاتر لە چوار هەزار ساڵ بەر لە ئێستا گوتی‌یەکان لە کوردستانەوە بەسەر ناوەراست و خوارووی عێراقدا دابارین و داگیریان کرد بەلاّم بزانە پاشاکانیان چەند حوکمیان دەکرد، یەکێك ساڵێك یەکێکی تر دوان، یەکێکی تر سێ ساڵ، لە هەموویان زیاتر یەکێك بوو پانزە ساڵ حوکمی کرد دوایی کوری خۆی هات وتەنها چل رۆژ حوکمی کردو سومەرییەکان توانیان دەریان بکەن، ئەم ماوە کەمانەی حوکم کردن نیشانەی پشێوی‌یە، دوای چوار سەد ساڵیش کابرایەك نامەیەك بۆ برادەری خۆی دەنووسێت(کە فەرمان رەوای ناوچەی رانیە و پیاوی ئاشووریەکان بوو)و دەڵێ : پادشا زۆرەکانی لوللوم(=لوللو) کە بوونەتە دوژمنت(٣)....هتد، دوای هەزار ساڵیش و هەر لەو ناوچەیەدا پادشایەکی ئاشووری باسی ئەو گەلە دەکات کە چۆن هەموو پادشاکانیان یەکیان گرت و(بروایان کرد بە لەشکرە گەورەکەیان)[٤]، بەلاّم ئەنجام شکستی ئەو پادشایانە و وێران بوونی وولاتەکەیان و داگیرکردنی و پادشاکانیش ناچار بوون خۆیان تەسلیمی پادشای ئاشووربکەن.

له باكووریشدا له ناوچه‌ی ده‌وروبه‌ری ده‌ریاچه‌ی(وان)دا(٢٣)پادشای وولاتی نائیری له سالی(١١١٣) پیش زاینی دژی پادشای ئاشوور شه‌ریان كرد[٥](بروانه یه‌ك پادشای ئاشوور و ژماره‌یه‌كی زۆری پادشایانی به‌شێكی كوردستان) پیش ئه‌وه‌ش به‌(١٥٠)سال پادشایه‌كی تر ده‌لێ كه‌وا به‌سه‌ر چل پادشای ئه‌و ولاته سه‌ركه‌وت[٦].

ئینجا ئه‌ماره‌ته زۆره‌كانی كوردستان و شه‌ری نێوانیان و شۆرشه زۆره سه‌رنه‌كه‌وتووه‌كانی كورد : ئه‌وانه‌ن(شێخ عبیدالله)و(شێخ سه‌عیدی پیران)و(سید رضا)و(قازی محمد) تا ده‌گه‌ینه‌(١٩٧٥)و هه‌ره‌سێكی كتوپری به‌ هۆی یه‌ك بریاره‌وه پاشان تێكشكانی حیزبه كوردیه‌كان سالی(١٩٨٨)... وا ئێستاش خه‌لكی كوردستانی عێراق چاوه‌ڕێی هه‌ره‌سێكی ترن.

وه‌ك ووتمان هۆكان ئه‌مانه‌ن : نه‌بوونی سیاسه‌ت و ئیداره‌ و سوپایه‌كی نیزامی و په‌رته‌وازه‌یی و یه‌ك نه‌بوونی... واش ده‌زانین كه‌وا هۆكاره سه‌ره‌كه‌یه‌كه هۆكاری جوگرافی‌یه... كوردستانیش وه‌ك ولاتێكی شاخاوی جیایی نێوان به‌شه‌كانی دروست بووه و هه‌ر ناوچه‌یه‌ك بووه‌ته ولاتێك بۆ خۆی، له‌وه‌شه‌وه هه‌ستی ئیقلیم گه‌ری په‌یدا بووه و زۆر زه‌حمه‌تیش بووه ئه‌م هه‌موو ناوچه شاخاوی‌یانه بخرێنه ژێر یه‌ك ده‌سه‌لات، ئه‌مرۆش هه‌ر وای لێ هاتووه.. دوو ئه‌ماره‌ت له یه‌ك به‌شی كوردستاندا دروست بوون، ئیتر نازانین ئه‌گه‌ر شاخه‌كانی كوردستان نه‌بوونایه كورد ده‌فه‌وتا یان ده‌بووه وولاتێكی یه‌كگرتوو؟

باسی په‌رته‌وازه‌ییمان كرد.. جا له وولاتێكی په‌رته‌وازه‌دا پێویست به نیزام و ئیداره‌ی نیزامی ناكات به‌لكو به‌سه مرۆڤه‌كان عه‌شائیریانه لێی بخوڕن، هه‌روه‌ها له‌شكری عه‌شایه‌ری به‌سه و پێویست به له‌شكری نیزامی كات، ده‌وله‌تی (ماد)یش نمونه‌ی ده‌گمه‌نه ئه‌ویش زۆری نه‌خایاند.

ئه‌مرۆ رۆژی ده‌وله‌تی یه‌كگرتووی مه‌ركه‌زی‌یه، كاری رۆژئاواش له كوردستاندا ئاسانه، رۆژئاوا ده‌یه‌وێت وولاتان بكاته وورده وولات و پارچه‌ی زۆریان لێ دروست بكات و له هه‌مان كاتدا ده‌وله‌تی گه‌وره‌ی خۆی دابمه‌زرێنێ، كوردستانیش كه فێری یه‌ك ده‌وله‌ت نه‌بوو كاری رۆژئاوا ئاسان ده‌كات.

به كورتی : جوگرافیای كوردستان وه‌كو خۆیه‌تی و كاری خۆی ده‌كات له په‌رته‌وازه كردنی پارچه‌كان مه‌گه‌ر ته‌كنه‌لۆجیا و كردنه‌وه‌ی رێگاوبان... هتد، نه‌ختێك له‌م شته كه‌م بكاته‌وه، په‌رته‌وازه‌یی‌یه‌كه هه‌یه، هه‌له كۆنه‌كان به‌سه‌ر كه‌وتوویی دووباره ده‌كرێنه‌وه، پاشكۆیه‌تی هه‌یه و بازاڕی گه‌رمه بۆ كڕیار و فرۆشیار، ده‌سه‌لاتدارانیش حه‌ز ناكه‌ن وابێ چونكه كه‌س حه‌ز ناكات ئاغای هه‌بێت به‌لام ناتوانن وانه‌كه‌ن له‌به‌ر ئه‌وه‌ی به ده‌ست ئه‌وان نی‌یه، له‌وه‌ش خراپتر گیلێتیی سیاسی له ناو كوردا بلاو ده‌كه‌نه‌وه كاتێك كه ده‌بنه ده‌هۆلێكی رۆژئاوا و راستی‌یه‌كان له خه‌لكی ده‌شێوێنن.

سێیه‌م : لایه‌نی عه‌سكه‌ری

له ناو جیهانی له‌شكره قه‌به‌كاندا كوردستان چی بۆ كراوه ؟ كورد قه‌ت حه‌زی له‌(ضبط)و(نظام)نه‌بووه له‌وه‌ش ده‌چێ گه‌لانی پێش كوردیش هه‌روا بووبن، كاری ئه‌مرۆش دروست كردنی له‌شكرێكه كه خوشویستنی(ضبط و نظام) له ناو دلی ئه‌ندامانی دا بچێنی و پاشان ئه‌م خۆشویستنه نه‌قل بكرێ بۆ هه‌موو خه‌لكه‌كه.

ئالێره‌دا خوێندنه‌وه‌ی مێژوو سوودێكی گه‌وره‌ی هه‌یه، له شكری ئاشووری توانی چه‌ندین ده‌وله‌ت و گه‌ل تێك بشكێنێ. له شكرێكی‌نیزامیی‌مه‌شق پێكراوی خاوه‌ن(ضبط و ربط)بوو، له شكری رۆمایش هه‌ر به‌م جۆره بوو، بروانه كه‌له‌شكری قرطاجه‌(كارتاگ) له باكوری ئه‌فریقیا توانی له چه‌ند شه‌ڕێكدا به‌سه‌ر ڕۆمادا سه‌ربكه‌وێ و ته‌نانه‌ت خاكی ئیتالیا داگیر بكات(رۆما) نه‌بێ، ئه‌مانه‌ش هه‌موو به‌لێهاتووی سه‌ركرده‌كه‌ی واته‌(هانیبال)به‌لام چونكه بازرگانه‌كان قرتاجه‌یان حوكم ده‌كرد و له‌شكره‌كه‌ی له‌شكری به‌كرێگیراو(مرتزقه‌)بوو وولاته‌كه له كۆتاییدا به‌رامبه‌ر رۆما به‌زی و داویی تر له ناو برا، له‌شكری رۆماش بریتی‌بوو له خه‌لكی وولاته‌كه كه خزمه‌تی‌ده‌كرد، له‌شكری ده‌زگا(مؤسسة) بوو نه‌ك تاكه كه‌س.

له مێژووی نوێشدا ده‌زگای عه‌سكه‌ری له‌شكری ئه‌لمانی دروست كرد. خه‌لك واده‌زانێ كه ئه‌لمانی‌یه‌كان له سروشتی خۆیان مرۆڤی عه‌سكه‌رین[٧] به‌لام له ڕاستیدا نموونه هه‌ن كه به‌ر له سه‌د سال له ئه‌مریكادا ئه‌وانه‌ی كه به‌ره‌چه‌له‌ك ئه‌لمانی بوون، نموونه‌ی سه‌ربازی خراپ و په‌رپووت بوون[٨]، ئه‌لمانی‌یه‌كانی هیچ شتێكی جیاوازیان نه‌بوو له گه‌لانی‌تر به‌لام به هۆی چاك خوازه عه‌سكه‌ریه‌كانی وه‌ك شارنهۆرست(١٧٥٥ – ١٨١٣) و گنایزناو(١٧٦٠ – ١٨٣١) و ئه‌فسه‌ری تر و پاش شكستی پروسیا(كه گه‌وره‌ترین ئه‌ماره‌تی ئه‌لمانی بوو پێش یه‌كبوون)به‌رامبه‌ر ناپلیۆن... توانرا بناغه‌ی سوپایه‌كی به‌هێز دابمه‌زرێنرێ و ده‌سته‌ی ئه‌ركانی گشتی(هیئة الأركان العامة)توانی باشترین سوپا دروست بكات[٩].

عەقید(دوپوی)ش دەڵێ کەوا ئەم کەسانە(بە تایبەتی یەکەمیان)هەوڵیان دا کە لێهاتوویی و سەرکەوتوویی عەسکەری بخەنە چوار چێوەی دەزگایەك... سەرکەوتنی پڕوسیا و دوایی تریش سەرکەوتنی ئەڵمانیای یەکگرتوو بەرهەمی دەزگا عەسکەرییەکە بوو، لە ڕاستیشدا دوو شکستی ئەڵمانیا لە دوو جەنگی گەورەی جیهان لە روویەکەوە نیوە سەرکەوتن بوون چونکە لە یەکەمیاندا ئەڵمانیا لە مەیدانی شەڕدا شکستی نەهێنا بەڵکو بەهۆی پیلانی جوولەکەو کۆمۆنیستەکان بوو،لە دووەمیشیاندا ئەڵمانیا دژی هەموو جیهان شەڕی کرد.

نموونەیەکی سەرکەوتوویی سوپای ئەڵمانی ئەوەیە کەکەفائەتی سەربازە ئەڵمانییەکان ساڵی ١٩٤٣ -١٩٤٤(٢٠٪ – ٣٠٪) لە هی بەریتانی و ئەمریکییەکان زیاتر بوو واتە(١٠٠) سەربازی ئەڵمانی بەرامبەر(١٢٠ – ١٣٠) بەریتانی و ئەمریکی بوون(ئەمەش بەمەرجێك ئەڵمانەکان لە ١٩٤٤ دا شکستیان هێنا) بەرامبەر بریندار بوون یان کوژرانی دوو ئەڵمانی سێ سەربازی ئەوان هەبوو، ئەمەش لە هەموو حاڵەتەکاندا، لە کاتی هێرشی ئەڵمانەکان و لە کاتی دیفاع کردنیان لەو کاتەی ژمارەیان زۆرتر بوون و لەو کاتەی دوژمنەکان زۆرتربوون... لەو کاتەی لە ئاسماندا زاڵ بوون و لە و کاتەی وانەبوون، لەو کاتەی سەرکەوتوو بوون و لەو کاتەی ژێر کەوتووبوون[١٠].

بەرهەمی(إنضباط)ی ئەڵمانیش ئەوەیە کەلە کاتی دۆڕاندنیان لەشکرەکەیان نەڕووخاو(إنضباط)ەکەیان هەر مابوو هەتا لەو کاتەش کە خۆیان بە دەستەوە دەدا[١١].

کە فائەتی سەربازە ئەڵمانەکان لەو کاتەوە کە چاکسازی دەستی پێکرد هەر لە بەرزبوونەوەدا بوو، ئەوە بوو بەر لە چاکسازییەکان ناپلیۆن پروسیای داگیر کرد، بەڵام پاش حەفتا ساڵ پروسیا فەرەنسای داگیر کرد و لە پاریسدا ئەڵمانیای یەکگرتوو راگەیانرا.

لە ڕاستدا بەشی گەورەی ئازایەتی و لێهاتوویی لە شەڕدا بریتییە لە(خۆڕاگرتن)جا هەر لەم بارەیەوە نموونەی گالی یەکان(فەرەنسایی یە کۆنەکان) هەیە کەگەلێکی ئازا بوون، بەڵام زۆربەی کات بەرامبەر لەشکری(رۆما)دا دەشکان چونکە رۆماییەکان خۆڕاگر بوون و هەندێك جار لەشەڕدا سەرکردەکانیان دەکوژران بەڵام ئەوان نەك هەر خۆڕاگر دەبوون بەڵکو سەریش دەکەوتن، ئەمە لە کاتێك دا گالییەکان تەنها بەدڵ گەرمییەوە شەڕییان دەکرد و کاتێك شەڕەکەیان درێژەی دەخایاند سارد دەبوونەوەو دەشکان، هۆیەکی ئەمە و خۆڕاگری رۆماییەکمانیش بەڕای ئێمە(ضبط و نظام)ی سوپای رۆمایە.

کوردیش و ئەو گەلانەی پێش کوردیش لە کوردستاندا هەبوون شەڕکەری ئازا بوون بەڵام خێرێکی وایان لەم ئازایەتییە نەدیبوو چونکە ئازایەتی فەردی بوو، لە کاتێکدا سوپا پێویستی بە شتێکە لەمە زیاتر، رەنگە نەبوونی(ضبط و نظام) لە ناو کورددا هۆی ئەو هەستە خراپەمان بێ کاتێك وێنەیچەکداری کورد لە رۆژنامەکانی دەرەوەدا دەبینین دەڵێین : ئەگەر خۆمان کورد نەبووینایە دەمانووت : تەماشاکە چەند دواکەوتوو و دڕندەن.... بە کورتی ئەوەی کە وێنەی چەکداری کورد دەبینی(إنطباع)ێکی باشی بۆ دروست نابێ... لەو بڕوایەشداین کەوا ئەو(ضبط و نظام)ە ئەگەر لە ناو کورددا بچێنرێ ئەوا دەبێتە گەلێکی عەسکەری پلە یەك... بەڵام دەبێ کێ بەمە هەستێ ؟

لە کۆتاییشدا دەڵێین : بە عەسکەری کردنی کورد پێویستییەکی گەورەیە بۆ رەواندنی میراتی چوار یان پێنج هەزار ساڵ بۆ زاڵ بوون بەسەر جوگرافیای کوردستان کەبۆتە هۆی پەیدا بوونی هەستی خێڵەکایەتی و واقیعی پەرتەوازەیی و ژیانی دوور لە(نظام).

با ئاوڕیش نەدەین لەو کەسانەی کە بە قسەی هەندێك رۆژئاوایی هەڵخەڵەتاون و فەلسەفیانە و خەیاڵیانە بیرکردنەوەو رەخنە لە عەسکەریەت دەگرن چونکە ئەمانە حەزیان لە ژیانێکی شل و نەرمە و ئەگەر شوێنی خەیاڵەکەیان بکەوین کە دەڵێن :(جیهانێکی بێ چەك و بێ شەڕ و پڕ لە ئاشتیمان دەوێ) ئەو کاتە خۆمان بەرەو تیاچوون و مل کەچی دەبەین. پێشیان دەڵێین : دەوڵەتە گەورەکان ئەم جۆرە بانگەوازانە بڵاو دەکەنەوە ئێوەش دەیجوونەوە، بەڵام ئەو دەوڵەتانە هەر خۆیانن کە خۆیان پڕ چەك دەکەن، عەسکەریەت هەر دەمێنێ بتانەوێ یان نەتانەوێ بەڵام ئەو کاتە و بەپێی فەلسەفە و خەیاڵەکانی ئێوە عەسکەریەتێکی دواکەوتوومان دەبێ.

با ئەو راستییە بزانین کەوا مەرج نییە دڕندێتی بەرهەمی عەسکەریەت بێ چونکە ئەگەر تەقالیدی عەسکەری رەچاو بکرێن کاری پیاوەتی و سوار چاکی(فروسیە)دێتە کایەوە.

نموونەش هەیە لەسەر ئەوە یەکێك لەوانە ئەوەیە کەلە کاتی شەڕدا دژی ناپلیۆن(ولنگتۆن)ی بەریتانی رازی نەبوو تۆپ بگرێتە ناپلیۆن هەر چەندە نزیك بوو لێی و دەیتوانی ئەمە بکات چونکە بە ڕاستی نەدەزانی کە جەنراڵەکان تەقە لە یەکتر بکەن[١٢]. هەروەها جەنراڵ لاتور ماربۆرگی فەرەنسی لە ئیسپانیادا(ساڵی ١٨١١) و پاش ئاگر بەست (هدنە)نامەیەکی نارد بۆ فەرماندەی تۆپخانەی بەریتانی(کە بەر لە نەختێك لە حاڵەتی شەڕدا بوو لەگەڵیدا)و ستایشی دەکرد بۆ لێهاتوویی[١٣]. لە ساڵی(١٩١٤)شدا ئەفسەرێکی بەریتانی دەمە تەقێی کردبوو لەگەڵ پزیشکێکی ئەڵمانی کە بەدیل گیرابوو.

ئەم جۆرە رەفتارانە دوایی بە هەوادا چوون و لە ساڵی(١٩٤١) دا ئەفسەرێکی بەریتانی سەرزەنشت کرا چونکە جەنەڕاڵێکی ئەڵمانی دیلی دەعوەتی خواردن کردبوو پێش ئەوەی بخرێتە بەندیخانەی دیلەکان[١٤].

ئەمانە و نموونەی زۆری تر بەرهەمی تەقالیدی عەسکەری کە ڕێز لە کاری عەسکەری دەگرن لە کاتێکدا سیاسی‌یەکان زۆر جار بایەخیان بەم مەسەلەیە نەداوەو زۆر جار بڕیاری وایان دەردەکرد کە لە چالاکی‌یە عەسکەری‌یەکان دڕندەتر بوون. لە کاتێکیشدا ئەفسەرەکان بایەخیان دەدایە شەرەفی عەسکەری و شتی لەم بابەتە سیاسی‌یەکان زۆر بە ئاشکرایی پەیمانی خۆیانیان دەشکاند.

کوتایی

زۆر ماوە بیڵێن چونکە ڕووەکانی دواکەوتن زۆرن بەڵام تەنها ئەوە دەڵێین : نەهێشتنی میراتی چوار یان پێنج هەزار ساڵ پێویستی بە شۆڕشە، کەسیش لەم وەزعەی ئێستادا چاوەڕێی شتێکی باش ناکات، بەڵام هیوایەك بە بزووتنەوەی ئیسلامی‌یەکان هەیە، ئەوانیش دەبێت سوود لەم دەرسانە وەربگرن و دەست بەکاربن.

پەراوێزو سەرچاوە

١. إبن رجب الحنبلي، شرح علل الترمذي، تحقيق و تعليق السيد صبحى جاسم الحميد، بغداد، ١٣٩٦ هـ، ص ١٨٢ و ١٩٢.

٢. إبن كثير، الباعث الحثيث... تعليق أحمد شاكر، ص ١١٥ – ١١٦.

3. J. Laessoe,The Shemshara Tablets....Copenhagen, 1959,p. 84.

4. A.K.Grayson، Assyrian Royal Inscriptions,2, 1976,p. 128.

5. D. D. Luckenbill, Ancient Records of Assyria and Babylonia ,1, 1926, S241.

6. A.K. Grayson, Assyrian... 1,1972,S714.

٧. بڕوانە : العقيد ت. ن. دوپوی، عباقرة الحرب، الجيش و الاركان العامة في المانيا ١٨٠٧ – ١٩٤٥، ترجمة حسن حسن، الطبعة الثانية ١٩٨٤، ص ١٤.

٨. هەمان سەرچاوە، ل١٩ – ٢٠.

٩. بڕوانە سەرچاوەی سەرەوە هەروەها : بسام العسلی، فون مولتكه،س بيروت، ١٩٨١، ل٣٦. بەدواوە.

١٠. عباقرة الحرب ل٩ + ٣٦٠، هەروەها خشتەکانی کۆتایی کتێبەکە.

١١. شيلفورد بيدويل، الحرب الحديثة، ترجمة المقدم مصطفى درويش، المؤسسة العربية للدراسات و النشر، بيروت ١٩٨٥، ص ١٤٦.

١٢. هەمان سەرچاوە. ل ٣٩.

١٣. هەمان سەرچاوە. ل ٤١.

١٤. هەمان سەرچاوە. ل ٦٤